

Husmannsvesenet på 1600-, 1700- og 1800-tallet

Foredrag for slektsforskerdagen i Oslo 29. oktober 2005

Av Lars Løberg

Jeg har holdt en lang rekke foredrag rundt om, både i Norge og utlandet, men dette er første gangen et slektshistorielag har bedt meg om å snakke om husmenn og om husmannsvesenet. Kanskje burde jeg ha vært mer forsiktig med å gi arrangørene blankofullmakt til å velge tema, holdt meg enten til noe jeg har foredratt om før, eller i hvert fall om noe jeg virkelig kan noe om. For jeg får si det som det er, jeg har ingen forutsetninger for å si noe kvalitativt nytt og spennende om husmenn eller husmannsvesenet.

Ikke sånn å forstå at jeg aldri har forsket på husmenn og husmannslekter. Jeg har selv husmenn blant mine forfedre, noe jeg nok har til felles med langt de fleste her i dag. Ikke alle. Jeg har sett massevis av anetrær uten husmenn, ja, jeg har til og med sett anetrær helt uten bønder, men dette er ekstreme sjeldenheter, og sannsynligheten for at en rotekte nordmann ikke skal ha husmenn blant sine aner blir mindre og mindre for hver generasjon som går. Utvisking av klasseskiller og økonomisk utjevning har muliggjort fusjoner av par og slekter som aldri ville funnet sammen i tidligere tider. Og det er en utvikling vi skal være glade for.

Samtidig som jeg fant husmenn blant mine egne aner, oppdaget jeg også at husmann og husmann, det var ikke nødvendigvis det samme. Snarere tvert i mot. Ikke to husmenn var like. Senere, etter hvert som jeg som historiker begynte å se på andre deler av landet enn bare Østerdalen og Solør, fant jeg at forskjellene, ikke uventet, ble enda større dersom vi sammenligner husmenn over både større avstander og større tidsrom. En periode var jeg faktisk så vidt forvirret at jeg knapt nok visste hva en husmann var. Hadde jeg altså fått samme foredragsoppfordringen for ett år siden, ville jeg vært svært betenkt med å svare ja. Men jeg har hatt én aha-opplevelse det seneste året som jeg har lyst til å dele med dere og som kan være med på å gi et klarere bilde av hva en husmann egentlig er, eller var.

Men før jeg letter på dét sløret, kan vi kanskje utveksle noen synspunkter på hva en husmann var. Og jeg sier var, for vi har ikke lenger

husmenn i dag. Dét er et standpunkt og en påstand som kanskje kan diskuteres. Det kan for eksempel hevdes at en husmann var en jordbruksarbeider som mot avgift fikk bruke en parsell, og at vi derfor fortsatt kan hevde at en egen type småbønder som ikke selv eier sine plasser i realiteten fortsatt har en husmannsrolle, eller at det fortsatt finnes rettighetsforskjeller mellom eiere av store utmarksområder og lokalbefolkningen som fortsatt kan omtales som husmannslignende vilkår.

Jeg kjøper argumentene. Jeg tenkte lenge selv i de samme banene, altså at den gradvise avløsningen av husmannsvesenet nok har bidratt til å gjøre det norske samfunnet mer homogent, eller i hvert fall egalitært, men at det fortsatt fantes rester av det gamle i det nye samtidig som det moderne samfunnet selv klarte å utvikle nye klasseskiller, blant annet gjennom utdannelse og teknologiske nyvinninger, infrastruktur og sosiale normdannelser. I det ligger et kjennetegn på husmenn, de tilhører så ubetinget bondesamfunnets underklasse. Ikke nødvendigvis det aller laveste sjiktet av bondesamfunnet, men heller aldri i den øvre delen, de er snaut nok å finne i midtsjiktet.

Jeg skal i dette foredraget gi dere smakebiter og eksempler på hva en husmann kunne være i ulike områder av Sør-Norge og på Østlandet i tre forskjellige århundrer, men før vi går løs på selve hovedretten, skal vi se litt på opprinnelsen til husmannsbegrepet og hvilken betydning ordet hadde i middelalderen.

Halvard Bjørkvik siterer i Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder en rettarbot fra Håkon VI Magnusson om at bøndene ikke hadde lov til å ta inn "nokra husmen æder huskonor i husum sinum." Alle som hadde mindre eiendom enn til en verdi av 12 mark penger, skulle ta seg tjeneste hos riddere, prester eller bønder. Husmann og huskona er her brukt om person som var innlosjert hos en bonde, inderster.

Bestemmelsen går igjen i lovverket i hvert fall tilbake til midten av 1200-tallet, og den var ment å sikre arbeidsfolk til gårdsdrift, noe som var et så stort politisk problem, særlig etter

svartedauden, at det i 1384 ble bestemt at kongens ombudsmenn skulle ordne med arbeidsfolk etter gode menns råd og at bønder ikke fikk ta inn huskoner som var arbeidsføre. Parallelt heter det allerede i Magnus Lagabøters bylov at arbeidsføre kvinner og menn uten fast opphold i byene skulle føres ut på landet for å arbeide for bønder. I samme bylov heter det også at "husmen sina alla tha sem han byggir hus sin vinnu færa scal han abyrgiazt at thæir gange eigi at bitlingum", altså at gårdeieren måtte påse at arbeidsføre personer som han leide ut hus til ikke skulle gå rundt og tigge. Loven bruker altså ordet husmann om en person som leier hus av en gårdeier i byen, og i den forstand har vi så absolutt fortsatt husmenn her i Oslo.

Husmannsplassen er for slektsgranskeren nesten like viktig som husmannen selv, og slik var det nok i husmannstida også. Selve ordet finner vi første gang brukt i et diplom fra Sandsvær i 1452 der det nevnes en "husmandz rudsto som nu er sunden fyre søndre Huamme jorde", og hvor det senere i diplomet slås fast at de to Hvamsgårdene skulle eie like mye i "rustøen som nu husmands plas er oc ligger sønden a søndre Vam iorde". Dette må altså gjelde en rydningsplass som en husmann har fått bryte opp i det omstridte sameiet.

Forskerne våre er ikke i tvil om at både husmannsvesenet og husmannsplassene er enda eldre enn dette. Simen Skappel setter husmannsvesenets opphav i sammenheng med trelleholdet, frigivelse av trelle og sluttlig avvikling av trelleholdet. Kristian Østberg peker på at allerede Frostatingsloven har bestemmelser om at en leilending uten tillatelse fra jordeieren kan la sønner eller tjenere bryte opp reiter til eget bruk på gården, men at han måtte ha eierens tillatelse før han kunne bringe inn andre til å drive slik nyridding.

Husmannsplassen synes etter dette å skille seg fra gårdsbruk ved at de var en underordnet del av et større bruk, altså at den ikke var skyld-satt som egen enhet. Bjørkvik skiller på dette grunnlaget mellom to forskjellige typer av husmannsplasser og husmenn:

(1) Husmenn som ble knyttet til en gård for å skaffe arbeidshjelp til gårdsdrifta. Ofte måtte en slik husmann bryte opp plassen av uryddet mark, og når plassen først var dyrket, kunne den ofte trekkes inn under gården igjen.

(2) Husmenn som fikk lov til å slå seg ned på en gård og som fikk utlagt en større eller mindre del mot en fast avgift eller arbeidsytelse, men

som også forutsatte ekstrainntekter utenom plassbruket.

Til den siste gruppa regner Bjørkvik blant annet en stor del av de vestnorske bygselsmennene, som for eksempel kunne ha fiske som den egentlige hovedinntekta.

Når jeg har sagt såpass mye om opprinnelsen til husmannsvesenet, skylder jeg også å gjøre oppmerksom på at det er ulike oppfatninger her. Det har for eksempel vært hevdet at trellene i stor grad var krigsbytte under vikingetoktene, og at det følgelig ikke har vært en slik glidende overgang fra en trelleunderklasse til en husmannsunderklasse. Dette blir uansett spekulativt, og i denne sammenhengen er det tilstrekkelig å vite at husmannsbegrepet fantes allerede i middelalderen og at det allerede da hadde elementer i seg som vi også kjenner igjen i de tidsperiodene vi skal gå dypere inn i.

1600-tallet

Framveksten av husmannsvesenet er i alle framstillinger satt i sammenheng med folketallsveksten og gjenreisningen etter agrarkrisa i middelalderen. Den kraftige folketallsnedgangen førte til at det med ett var jord nok til alle, ja, mange bruk ble lagt øde og det var et stort problem for jordeiere å finne leilendinger til brukene sine. Og på samme måten ble det vanskelig for bønder å finne arbeidskraft. Og folketallet forble lavt i flere hundre år etter den første pestepidemien. Nye epidemier bidro til å holde befolkningsveksten nede, ja, det er faktisk grunn til å tro at folketallet fortsatte å falle. Folk trakk fra perifere områder inn til mer sentrale områder, hvor bedre jord og dyrkningsforhold gjorde det mer attraktivt å slå seg til. I så måte kan det synes som om folketallet f.eks. i Østerdalen fortsatte å falle helt fram til siste fjerdedel av 1500-tallet. Og med tanke på at en viktig forutsetning for framveksten av husmannsvesenet var knapphet på bruk og på jord, er det ikke annet å forvente enn at husmannsvesenet ennå på 1600-tallet varierte sterkt mellom de ulike landsdelene.

Mest ekstremt var det trolig nettopp i Østerdalen. For her finner vi også husmenn så langt tilbake som skattelistene går på 1600-tallet. Likevel, alle som har arbeidet med den eldre gårdshistorien for Østerdalen er blitt slått av hvordan en og samme person kunne veksle mellom å være husmann og å være bonde nesten fra skatteliste til skatteliste. Visste ikke fogden

hvem som var og hvem som ikke var husmann? Forklaringen synes latterlig enkel. Allerede Andreas Holmsen pekte på at Østerdals-husmennene vokser fram som gruppe parallelt med at folketallsveksten kommer tilbake og at det er en åpenbar sammenheng med antall husmenn i første halvdel av 1600-tallet og faste bruksdelinger fra og med 1660. Husmennene er altså ikke underordnet bonden, de er sideordnede, medbrukere. Gjerne brødre av bonden.

Men hvorfor kalles de da husmenn, om de altså egentlig var sidestilte bønder? Også dette svaret er liketil. Husmann var ikke bare en betegnelse i lovttekster og en ressurs i gårdsdrifta, det var også rett og slett en skatteklasser. Staten ville naturlig nok raskest mulig konvertere en nyrådningmann til en skatteytter, bondesamfunnet ville like naturlig utsette denne overgangen lengst mulig. Et pragmatisk kompromiss var å la denne gruppen beskattes, men med en vesentlig lavere sats. Dermed økte skattebasen samtidig som skatetrykket i hvert fall ble noe lindret. Det forklarer også hvorfor enkelte navn kunne veksle mellom bonde og husmann, enkelte steder samordnet sambrukerne skatten slik at en sto ansvarlig overfor fogden, andre steder kunne de la det gå på omgang hvem av dem som skulle yte full skatt det året og hvilke som slapp unna med husmannstaksten.

Skatteteknisk griper husmannsbegrepet rett inn i hoveddiskusjonen om hvorvidt norske bønder ble hardere eller lindrigere beskattet enn svenske og danske bønder. Svaret er ikke opplagt, og vi skal se nærmere på dette spørsmålet når vi ser på 1700-talls-husmannen. For 1600-tallshusmannen er det likevel et viktig moment som kan gripe inn i en klassediskusjon. For vi kan åpenbart snakke om en husmannsklasse på 1700- og 1800-tallet. Og det er like åpenbart at elementer av det som skapte et klasseskille også fantes på 1600-tallet, men ikke nødvendigvis i like klare termer.

En viktig forskjell på bondesamfunnet på 1600- og 1700-tallet ligger i eiendomsretten til jorda. Eiendomsrettsbegrepet var for det første mye klarere definert på 1800-tallet, men det var samtidig også skjedd fundamentale endringer i jordeiendomsfordelingen. På 1800-tallet var regelen at bonden eide sin gård, husmannen gjorde det ikke. På 1600-tallet eide bonden i beste fall en mindre skyldpart i sin

egen gård, men verken bonden eller husmannen var reelle eiere.

Denne overgangen begynte allerede i andre halvdel av 1600-tallet. Dels ville de gamle jordeierne flytte kapital fra passiv jordeiendom over i presumptivt mer rentable investeringer og dels førte krigene med Sverige til at staten måtte selge ut brorparten av de enorme jordeiendommene den besatt.

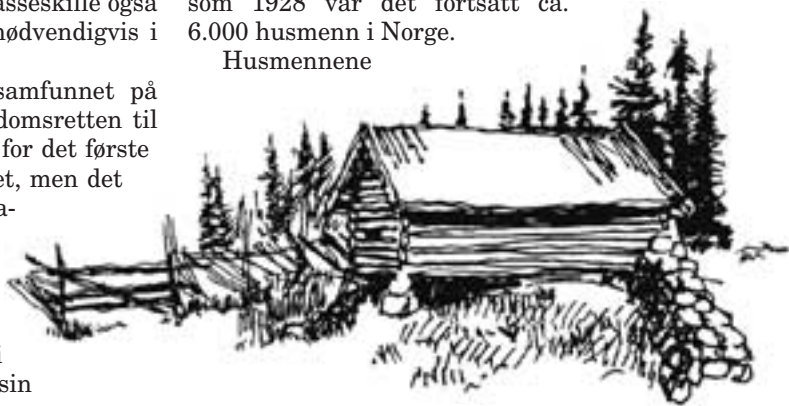
Det kan selvsagt diskuteres hvorvidt bonden satt særlig mye tryggere på gården som sjøleier, men med pengegjeld, enn hva han hadde gjort som leilending. Men uansett økte terskelen mellom husmannen og bonden i mange deler av landet sterkt som følge av dette.

Samtidig tiltok nydyrkinga. Fortsatt var det slik at alle som ville kunne rydde bruk i statsalmenning. Men bondesamfunnet likte det dårlig, det gikk på bekostning av fellesskapets ressurser. Staten kunne skatlegge disse nyrådningene. Det ønsket den også å gjøre med bondens husmenn, delvis ut fra forutsetningen om at nye husmannsplasser økte produksjonsverdien på gården. Bøndene hevdet derimot at husmannsplasser var en ny bruk av noe som alltid hadde vært del av garden, og at matrikkelskylda følger ikke kunne påvirkes av det.

1700-tallet

Det hevdes med styrke at den store husmannstida i norsk historie varte i nærmere 300 år, fra ca. 1650 til langt opp mot 2. verdenskrig. Så tidlig som 1665 var det mange bygder hvor hver 4. eller 5. familieforsørger var husmann. I 1723 var det rundt 12.000 husmannsplasser i Norge. I 1801 var tallet steget til 39.400. I 1865 hadde vi 65.000 husmenn med jord. Så satte utvandringa inn for fullt, noe som førte til at tallet på husmenn gikk ned. Men enda så sent som 1928 var det fortsatt ca. 6.000 husmenn i Norge.

Husmennene

var altså tallmessig sett aldri noen dominerende gruppe, men det var en stor og viktig gruppe innen bondesamfunnet. Og i så måte er kanskje 1700-tallet det mest spennende hundreåret også for husmannen. Det var da husmannen vokste fram som samfunnsgruppe, og ikke minst var det da som arbeidsfordelingen, rettsforholdene og klassestrukturen trådte fram og festnet seg.

Den mest typiske husmannen var rett og slett en yngre sønn eller svigersønn, som i mangel av utsikt til egen gård slo seg til tåls med å være husmann for broren. Ut fra dagens rettferdighetstankegang ville det vært langt mer naturlig å dele farsarven og bondegården i like deler, slik vi f.eks. ser mye av i Sverige. Men i Norge hadde eldste bror et sterkt og eldgammelt lovvern. Odelsretten og åsetesretten var ment å sikre og bevare bruksdyktige enheter, gårdsbruket fikk ikke lov til å bli for lite til å forsørge en bondefamilie, og mer enn det, lovverket sørget også for diskriminering av de yngre søsknene ved at løsningsprisen på bruket ble satt kunstig lavt, altså langt under markedspris. Et utslag som vi slektsgranskere setter umåtelig pris på i så måte, er at det lave takstnivået førte til at medarvingene i perioder benyttet seg av anledningen til å kreve offentlig auksjon av dødsboet, noe som i hvert fall sikret en markedsmessig prising av løsøredelen av dødsboet.

Det sosiale skillet mellom brødre som var bonde og husmann, var nødvendigvis ikke så stort, men allerede i neste generasjon var bonde og husmann blitt søskenbarn og attpåtil var det i mellomtiden kanskje blitt behov for plassjord til yngre søsken fra enda en ny generasjon. Og smått om senn var slektsforholdet mellom bonde og husmann blitt såpass perifert at blod knapt nok var tykkere enn vann lengre.

Det sosiale skillet økte også som følge av en relativt sterk økonomisk vekst utover 1700-tallet, en vekst som bonden fikk en langt større andel av enn husmannen. Den skjeve inntektsfordelingen var delvis en følge av at bonden besatt og brukte en større del av gården enn husmannen, men skjevheten i inntektsveksten var langt større enn bruksforskjellene skulle tilsi. Og igjen er det bondens rettsvern som er hovedforklaringen på de sterkt voksende sosiale forskjellene.

Historia er full av eksempler på at enkelte sosiale grupper med loven i hånd kunne undertrykke andre. Slaveri og trellehold er det mest ekstreme eksempelet, men vi forbinder det også med adelens rettigheter overfor sine bønder. I norsk 1700-tall var det likevel ikke mellom overklassen og bondesamfunnet vi hadde de største rettsforskjellene, men innad i bondesamfunnet, mellom bonde og husmann.

Et av de mest illustrative eksemplene på dette juridiske skillet finner vi i strilekrigen. Statskassa var igjen tom, og det var store under-skudd på statsbudsjettet knyttet til viktige nasjonale kampsaker som kjøp av kolonier, slottsbygg og militærvesen. I et nokså desperat forsøk på å kontrollere statsfinansene innførte enevoldsregimet en koppeskatt, i og for seg ett av de nyttigste hjelpemidlene for slektsgranskere for perioden idet de bevarte koppeskattemanntallene gir en folketellingslignende oversikt over hele landet 40 år før 1801-tellinga. Koppeskatten var nemlig avhengig av oversikt over befolkningmengden fordi skatten skulle betales med lik sats per hode.

Ideen bak den nye skatten var god, men som ved alle skatteøkninger førte også denne til at nye grupper av økonomisk sett svakere stille rett og slett ikke maktet skatten. Dette hadde finansmyndighetene selvsagt forutsatt, og det var derfor postulert at skatten for hver enkelt som ble ansatt for fattig og derfor ikke kunne betales, måtte lignedes ut som ekstra påslag på toppen av en allerede tyngende skatt.

Dette skapte åpenbare friksjoner, ikke bare mellom bønder og fogd, men også innad i bondesamfunnet. Her var det en felles interesse av at så få som mulig skulle få skattefritak, fordi hvert fritak altså resulterte i høyere skatt for de som fortsatt måtte betale.

Protestene fra bondene mot den nye skatten var mange og tydelige. Det ble derfor gradvis innført enkelte lettelser, men det som fra København ble antatt å skulle være en lindring, ble i realiteten en utløsende årsak til selve strilekrigen. Den viktigste enkeltlettelsen var at fogdene etter skjønn kunne fritta sjøleiere, men ikke leilendinger eller husmenn. Logikken kan være vanskelig å se, i hvert fall så ikke strilene rundt

Bergen den. Men poenget var at hos sjøleieren hadde selv kongen tapt sin rett om det ikke var noe å hente. Hos leilendingen og husmannen kunne det derimot søkes regress hos henholdsvis jordeieren og bonden. Og her er vi tilbake til det ene fundamentale særtrekket ved husmannen som samtidig berettiger å kalle skillet mellom bonde og husmann for et klasseskille. Husmannen betalte i utgangspunktet ikke skatt. All ordinær skatt var utlignet på matrikulert jord, og husmennene hadde ingen slik. Tvert imot skulle husmennene skånes for skatt slik at deres arbeidskraft helt og fullt kunne komme bonden til gode, slik det også fremgår av selve skatteforordningen:

... men de Huusmænd, som boe paa Leilændingens Grund og Eyendom, hvoraf Leilændingen skatter og skylder, ville Vi allernaadigst have forskaanet for noget til Os at udgive, enten de boe paa Vores eget eller Oddels-Goeds, men hvis de udgiver skal alleene komme Leilændingen til Hielp i sine Udgifter,...

Dersom husmannen måtte betale skatt til kongen, så forringet det samtidig husmannens evne til å yte bonden hjelp og bistand. Husmannen var altså definert som en innsatsfaktor i bondens gårdsdrift, og dermed fritatt fra i hvert fall deler av utbygtingen fra statsmakten, men desto strengere underlagt utbygting fra bonden.

Men også her var det stor forskjell fra husmann til husmann og fra distrikt til distrikt. Heri ligger at bondens kontroll med husmannen var større når husmannsplassen lå innenfor bondegårdens gjerder. Vel så ofte ble husmannen henvist til å bryte seg rydning i svarteste skog, altså istedenfor å tære på gårdens relativt begrensede dyrkede areal la han bokstavelig talt nytt land under ploegen. Denne nydyrkingen kunne så fortsette som husmannsplass under hovedbruket, smått eller senn utvides og matrikuleres som eget bruk dersom forholdene lå til rette for det eller rett og slett legges inn under bondegården som tilleggsjord når den opprinnelige husmannen måtte legge hakka ned for godt.

Et av de mest ekstreme eksemplene på husmannsetableringer finner vi i Trysil på 1700-tallet. Trysil hadde fram til da vært noe av det mest perifere du kunne tenke deg i Skandinavia, elendige forhold for jordbruk med en varmemengde i vekstperioden tilsvarende Nord-Troms holdt folketallet effektivt nede på tross av 30 kvadratmil med tilnærmet urørte skoger. De enorme arealene var regulert gjennom sameie

på matrikkelgårdnivå, slik at det var mange bruksberettigede til hver part. Det medførte i sin tur konkurranse om utmarksressursene etter "først til mølla"-prinsippet, noe potetpresten Smith på 1780-tallet beskrev på følgende måte:

Hvad er en Huusmand i Trysil? En baron af et ligesaa vidt udstrakt Baronie, som indknebet Herre-Sæde. Hans Baronie bestaaer af meget Strøegods. Det er ikke den blotte Skjemt jeg bruger i denne Beskrivelse. Vi ville sammenligne dette Sogns Huusmænd med Husmændene paa andre Steder, og, hvad gjelder, min setning skal blive rigtig! I andre mer befolkede Præstegjeld har jo Huusmanden sin Hosbonde, Brugeren af den Gard, hvorunder Husmands-Pladsen er beliggende? Til denne, tænker jeg, Husmanden maae betale Afgift af den lille Jord han bruger, og undertiden Leje af Huusene, naar de er Verten tilhørende. Fastere sidder og vel ikke denne Stakkel, end han jo maa pakke ind og vige Pladsen paa første March-Ordre? Neppe findes een Huusmand i Trysild under denne Ave. De leve nesten alle i en fuldkommen Frihed. Pladsen have nogle af dem beboet i 30 til 40 Aar. De kjende ingen for deres Vert eller Landherre; aleene de ere saa ydmyge at tilstaae, at deres Plads er beliggende paa den eller hiin Gaards Skove og Udmark. Ingen Afgift af Grunde eller Huuse erlægges, ja neppe de komme ihu, om de af nogen have faaet Tilladelse til at rydde og bygge. Til den friherlige Stand tykkes mig dette ikke nærmer sig saa lidet. I Formaalstiden har det saaledes gaaet til i vort Sogn, og i vore Dage hender undertiden det samme: En Karl føler Naturens Drift til sin Arts Forplantelse: enten er han een af Sønnerne paa Gaarden, eller og har været paa Gaarden en troe Tjeneste-Dreng; nu vil han da i den hæderlige Ægteskabs-Stand; udseer sig til den Ende paa Gaardens Skove et belejligt Sted til Rydning og Bolig; og Tilladelsen gives ham hertil uden lang Vægning, men tillige uden Papir og Vidner; og nu sidder han trygt, som den fasteste Odelsmand. Skjønt han har Aarsag til at være bekymret nok for at finde Livsophold til sig og sine, er han dog rolig for at svare Landherren nogen Afgift; thi hvo er denne? Det erindrer vor Huusmand ikke. Saa længe har han allerede upaataalt siddet paa sin Plads, at hans Slægt paa Gaarden paa det nærmeste er uddøet.

Smith har her på en både morsom og elegant måte fått fram de viktigste særtrekkene ved husmannsvesenet. Det forårsakes av befolkningsvekst og færre ressurser, jamfør artens forplantelse, det begynner med en avtale som omfatter retter og forpliktelser, men det skiller

seg altså for tryslingens vedkommende fra andre husmenn ved at avgifts- og forpliktelsesdelen knapt nok håndheves over tid.

Skal vi være helt ærlige, skjønner nok Smith mer enn bare avgiftsfordelen. Jeg har registrert samtlige dødsbo i Trysil på 1700-tallet, og grupperer jeg disse etter matrikkelgårder, rydningsbruk og husmannsplasser, er materialet entydig og klart i husmannsplassenes og altså husmennenes disfavør. De gamle matrikelbrukene og nyrydningene fra den store nyrydningsperioden fram til 1740 hadde alle bo preget av sikker økonomi. Rydningsbruk tatt opp senere i hundreåret og husmannsplassene fikk derimot forholdsvis svakere kår jo senere de ble tatt opp. Slik sett steg både løssøverdiene, brutto- og nettoverdiene i de gamle brukene gjennom hele hundreåret, hele veien med en gjennomsnitts bruttoverdi på mellom 200 og 300 daler, mens husmannsplassbo aldri nådde over 100 daler i snittverdi. Faktisk sank denne snittverdien for husmannsplassene til under 50 daler i perioden 1791–1804, altså bare sjettedparten av gardmannsboene i samme periode.

1800-tallet

Trysilmaterialet dokumenterer skånselsløst det vi allerede kunne gjette oss til. Husmennene var ikke bare definert som en økonomisk ressurs for bondens egen økonomi, de var også materielt underlegne bøndene. Dette kan vi belyse ytterligere ved to konkrete eksempler på skiller mellom jordeiere og husmenn.

Utstein kloster var, som navnet indikerer, et godskompleks samlet om et kloster i middelalderen. Eiendommene ble ved reformasjonen overført til kronen, som i sin tur først brukte det som forleningsgods til adelsmenn for så å selge det til et interessentskap. Smått om senn kom klostret til familien Garmann, som i løpet av 1700-tallet ble selveiere på Rogalands største jordbrukseiendom. Utstein er et øysamfunn, stein- og torvrikt og med et enormt arbeidskraftsbehov for å forvandle utmark til dyrkbar mark.

Den danske vitenskapsmannen Georg Christian Oeder besøkte Utstein både i 1757 og -58, og laget der blant annet en topografisk beskrivelse av gården Utstein, en nokså enestående analyse, dessverre også hittil ikke publisert. Oeder går gjennom produksjonsgrunnlaget på gården, og han er selvsagt klar over nyrydningspotensialet. Han hevder likevel at nyrydningen snaut nok vil være regningssvarende

med mindre den kan gjøres av husmenn. En rydningsfamilie ville ikke klare å livnære seg i rydningsfasen, en husmannsfamilie ville derimot være i godseierens vern og ha sideinntekter fra dennes hushold.

Oeders nyrydningsprogram settes gradvis i verk. I 1799 var det tre forpakterfamilier, en bygselsmann og åtte husmannsfamilier på Utstein, men først etter hundreårsskiftet begynner de store nydyrkningsprosjektene. Antallet husmenn økte sterkt mellom 1810 og 1850, samtidig økte både dyrket areal og jordbruksproduksjon, slik at det ved midten av 1800-tallet ble produsert mer mat på de 18 husmannsplassene enn på selve hovedgården. Fra og med 1848 skjer det så noe dramatisk på Utstein. Besetningstallene synker, men produksjonen øker stadig, noe som skyldes en kraftig produktivitetsvekst i norsk landbruk i perioden. Godseieren ansatte agronom, og det ble gjort investeringer i jordbruksmaskiner som gjorde husmennenes onneinnsats mindre påkrevd enn tidligere.

Eieren innførte samtidig gradvis nye og større forpliktelser i husmannskontraktene etter hvert som det ble brukerskifter på disse. Han byttet dessuten ferdig oppdyrket jord fra enkeltplasser inn under hovedgården og erstattet den med ennå udyrket mark for den nye husmannen. Slik økte han både ytelsene og innmarka under hovedgården uten nevneverdige investeringskostnader. Og husmannen kunne lite eller intet gjøre mot denne utviklinga.

Verre enda ble det da Utstein kom over på Schanche-familiens hender i 1885. Det var fortsatt rikelig med dyrkbar mark på øya, men i stedet for å la husmennene dyrke for seg hentet eieren nå arbeidskraft fra Jæren som i løpet av to år dyrket 87 mål jord på Fjøløya. Følgen av dette var at husmennene både mistet ferdigdyrket jord fra plassene sine og muligheten for ekstraintekter ved å dyrke for godseieren. Og resultatet av det igjen var at mange av husmannsfamiliene emigrerte til USA.

Utstein ble drevet kommersielt, og sikkert langt på vei riktig i henhold til lærebøkene på landbruksskolene. Men følgen ble at bonden ble rikere mens husmannen mistet levebrødet. Et nokså grelt utslag av klassesamfunnet når eiendomsretten først ble satt på spissen.

Et annet eksempel på forskjellen mellom bonde og husmann finner vi i Hemsedal. Hans Flaten beskriver Hemsedal i hans egen barndom i boka *Hemsedal og hemsedøler* (1906):

Åf disse 200 eiendomme kaldes det ene hundrede

for gaarde, det andet pladse. ... I almindelighed er gaardene større, men det holder ikke altid stikk. Det kan være pladse, hvor der fødes en 12 kjør, medens der kan være gaarde, hvor der fødes bare 7. Gaardene havde dog den fordel, det skulde være gjildere paa dem. I ældre tid var det for simpelt for en gaardmannsjente at giftes til en plads. ... Før skulde gaardsmandsfolket sidde ved rette bordet i gjæstebud, pladsmandsfolk skulde sitte ved et bord fremme paa gulvet, veslebordet.

Flaten poengterer at barn fra gårdene nok kunne ende opp på en plass, men giftinga skjedde aldri i motsatt retning. Var du født på en plass, var utsiktene til sosial klatring små. Dette forundrer oss slett ikke. Men likevel prøver, eller rettere prøvde noen å omskrive historia også her. For når Flatens bygdebok for Hemsedal skulle fornyes og oppdateres, presterte Hemsedal kommune i 1975 å gi ut en bok med en historisk innledning hvor det heter:

I gamal tid var det ein god del bygselbruk i bygden, som då gjerne vart kalla "plass". Dei betalte leige til jorddrotten. Husmenn berre med arbeidsplikt var det visstnok svært få av. Standskilynaden mellom bonde og bygselmann, eventuelt husmann, som ein høyrer so mykje om elles på Austlandet, gjorde seg so å seie ikkje gjeldande i Hemsedal, men vel noko mellom dei velståande og "smælingsfolket", især når det galdt giftarmål. I 1814 var det omkring hundre bygselbruk i Hemsedal, men i 1914 var det berre eitt bygselbruk att og ein leiglending. Straks etter vart det siste bygselbruket sjøleigarbruk. Det vitnar om stor og god sosial framvokster til fjellbygd å vera.

En spør seg: Hvor naiv tror forfatteren at leseren kan være? Og likevel. Selvsagt har det vært store forskjeller på de sosiale skillene. Og kanskje har disse forskjellene vært mindre i fjellbygdene enn på flatbygdene. I alle fall kan det tyde på det når vi leser ringsakerhistorikeren Trond Røhnebæks framstilling, ikke mer enn 7 år etter den nye hemsedalshistoria, men med et helt annet syn på realismen i husmannsvesenet:

For den yngre generasjon er husmannstida historie – ei fjern fortid som til dels har fått noe av romantikkens slør over seg og representerer en del av "de gode gamle dage". Men for mange, kanskje særlig her på Hedmarken, er den knytt til vonde minner om ei beinhard tid fylt av realisme og lite romantikk...

Og Mjøsbygdene var så absolutt kjerneområdet

for husmannsvesenet. Flest husmenn var det i Oppland fylke, mens Hedmark kom som en god nummer to tett fulgt av Trøndelagsfylkene og Akershus. Rundt 1855 var det 9.000 husmenn i Oppland, 6.000 i Hedmark. I 1917 var Hedmark kommet ned på ca 2.000, og i 1928 var dette tallet ytterligere halvert.

Røhnebæk påpeker at Hedmark hadde relativt få husmenn ennå i 1723, og han slår derfor fast at husmannsvesenet kom med full tyngde noe sent, men at det til gjengjeld holdt seg desto lengre. Han peker også på de to samme hovedårsakene til husmannsvesenet som vi allerede har sett – økende folkepress med jordmangel og et stigende behov for fast arbeidshjelp på gardene. Han trekker likevel fram et interessant perspektiv når han viser til at arbeidskraftmotivet ikke alltid var like sterkt. For på midten av 1800-tallet får vi en rekke husmannsplasser lagt til mindre gardsbruk som egentlig ikke hadde behov for fast arbeidshjelp. Dette kan ikke bety annet enn at husmannsvesenet også hadde en sosial drivkraft også i perioder hvor urbanisering og emigrasjon faktisk var reelle alternativ.

Så mye sagt om husmannsvesenet, både i et klasseperspektiv og i et samfunnsperspektiv, vil jeg likevel få repetere det jeg sa innledningsvis. Husmannen var nok i regelen i bondesamfunnets nederste sjikt, men han var sjelden eller aldri helt på bunnen. Dels forutsatte husmannsvesenet at husmannen faktisk hadde forutsetninger for å drive plassen sin – det forutsatte ikke så rent lite praktisk kunnskap å være husmann. Andre, mindre sjølstendige individ i bondesamfunnet fikk nøye seg med å være tjenestefolk hele sitt liv eller klare seg som håndverkere og bo som inderster eller husmenn uten jord. Også her var det store forskjeller. Vi kan ikke lenger snakke om klasseforskjeller – så vel husmann som inderst var eiendomsløse, og inderster kunne være velstående. En dyktig håndverker kunne tjene langt mer enn både husmann og bonde.

Jeg har i mitt trysilmateriale delt inderstene i to klare grupper. På den ene siden var det tjenerne. De fleste av dem var kvinner, og det vesentligste som var å finne i deres dødsbo var klær og eventuelt tilgodehavende i lønn. Den andre gruppen var løskarene, ugifte tømmerhoggere med liten eller ingen befatning med jordbruk. Disse kunne på slutten av 1700-tallet omsette tømmer for mer enn 250 daler i året, og noen av dem hadde dødsbo som var blant de rikeste i Trysil i perioden.

Slekten, kystbykulturen og vandalisme

Av Carl S. Albretsen

I Norsk slektshistorisk tidsskrift i bind 30 (1) og 29 (2) er det to nekrologer over to aktive menn som i årevis samlet kulturminner fra den gamle sjøfartsbyen Brevik.

Disse to, Cornelius Schilbred, min venn, og Rolf Albretsen, min far, var med på å konstituere Norsk slektshistorisk forening og Brevik historielag i 1926. Begge var medlemmer i disse to foreninger hele livet. Schilbred var formann i landsforeningen i 12 år, Albretsen i lokalforeningen i 39 år.

Rolf Albretsen bodde i alle år i Brevik, der han tok vare på familieklenodier fra hans tippoldefar Ole Grubbes tid. Han bodde i Grubbegaten 5, der hans postmesterlue og oldefaren Claus Barclays losoldermannskaskett ønsket velkommen. I 1990 overtok jeg eiendommen.

I stuen hang et maleri fra Holland av en dame som holder på å skjære opp fisk, sannsynligvis fra 1500-tallet. Her var det malte portretter av losoldermannen og Rolfs far, bokhandler Carl P.C. Albretsen, riktignok kopier. Fars onkel, legen Claus Albretsen, far selv og hans hustru Harriet hadde også sine portretter. Far var malt av Ville Aarseth, Harriet av Eugen Strøm.

Foran fars bilde sto hans mors sybord i mahogni med en pseudo-rokokkostol i svart tre med fiolett trekk på den ene side (se bilde 1). Stolene hadde porselenshjul. På kaminen stod en seilbåt, Ella, med fars Rotarymerke i døren på cock-

piten. Seilbåten hadde jeg selv rigget opp vintren 2004–2005. En praktfull lysekrone med prismer kastet lys over stuen. Alt det konkrete som er beskrevet, ble stjålet ved et innbrudd 10. november 2005. Skapdører er brukket i stykker og innhold ble strødd utover. Det er mye mer som er borte.

Vi fortsetter inn i siderommet som far kalte biblioteket. Her satt han og arbeidet på sine taler og inserater som korrespondent for Breviks Dagblad (senere Varden) og Aftenposten. Mot stuen hadde han en akvarell av *Ditlef Bucha til Herøen* til hest ikledd uniform med en stilisert skog omkring. Dette bildet reiste far til Østfold for å sikre seg ved en auksjon. Seks store fotografier, deriblant fars besteforeldre i brune rammer smykket opp biblioteket. I min tid kom silhuetter av fars tipp-tippoldeforeldre, presten Stockfleth og hustru opp ved siden av et lite fotografi av et maleri av Bodil Colbjørnsen. Her var en rekke med silhuetter. Coucheron – Aamodt røkende en sigar, samt et krusifiks og et gresk-ortodoks ikon. På bokhandlerens pipebord hang hustruen Wardas teaterkikkert og en militærkikkert fra 1914 sammen med to langpiper av enkle typer. Fars bror, telegrafsjef på Vestlandet, Leif Albretsen, satt i fangenskap under krigen og hadde laget et par skrin av kobber og sendt et par souvenir fra Bergen. Alt er ribbet.

Av bøker er Brevik historielags komplette årboksamling stjålet sammen med to sett av

Skal vi altså oppsummere husmannsvesenet, er det beste vi kan si at det er en samlebetegnelse på noe som aldri har vært klart definert, avgrenset enn si noenlunde ensartet. Husmannsvesenet brakte med seg et skille i bondesamfunnet – kanskje har skillet alltid vært der, men det ble brakt i et system som nok hadde sosiale funksjoner, men som også innebar sterke skiller og hvor både skattesystem og lovverk ga bøndene vide fullmakter til å utbytte sine husmenn.

Oppfatningene er likevel delte. Edvard Bull hevdet i 1985 at ”I det hele er det klart at mange husmannsfolk levde på kanten av det mulige.

... Det ble noe bedre for husmannsfolk i løpet av 1800-tallet. Det skyldtes ikke at systemet endret seg. Men poteten kom inn som den viktigste dyrkingsplanten på småplassene, atskillig mer årssikker enn kornet. Det gjorde sulten mindre hard på husmannsplassene.”

Samtidig kunne Stein Tveite hevde at ”Dei lågare sosiale laga levde såleis godt over eksistensminimum, og det i ei tid då folketalet steig med godt over 1 prosent årleg. Det burde vere tilstrekkeleg prov på at vi ikkje hadde nokon ”malthusiansk situasjon”. Knapt hadde vi hatt det før heller.”

I et av stuens hjørner hang de malte portrettene av Rolf og Harriet Albretsen. Nå er de stjålet.

Her fra en rekemiddag på Grubbehaugen. De svenske krystallglassene og fiskeserviset fra Figgjo er nå borte.

Schilbreds: *Brevik gjennom tidene I og II* alle i skinn bortsett fra ett av bind II der det stod på første ark: fra Corre til Dutta (fra Cornelius Schilbred til fetteren, brevikslegen og ordføreren M. E. Midelfart). Bjørnstjerne Bjørnsons jubileumsserie i skinn er kapret av tyvene pluss mange andre bøker.

Vandalene har forsynt seg av krystallglass og karaffel av svensk type med en dansende kvinne gravert inn. Mye utstyr av stråmønster fra Porsgrund Porselensfabrik, samt et morsomt fiske-service fra Figgjo er tatt (se det dekkete bord, bilde 2). En del av dette kan suppleres, men bokhandlerens tre gamle trykk, ett av Tidemann og Gudes Haugianerne, kan vanskelig erstattes.

Rolf Albretsen satt som formann i komiteen som reiste bysten av Cort Adeler i 1922. Da var det 300 år siden generaladmiralen ble født i Brevik. En representant for familien, Zytphen Adeler etterlot seg et signert bilde samt et fotografi av stamfaren i mørke mahognirammer. Nyere tegninger fra Breviks gater og vår andre kirke er også forduftet.

Det er med sorg i sinnet å beskrive noe av vandalenes verk. Det er mange som har undret seg over hva tyvene har vært ute etter. Er det grådighetskulturen som har tatt overhånd og forgrepet seg på alt som er gammelt, en voldsom appetitt på antikviteter? Hva skal tyvene med massevis av gamle bilder fra min mors slekt, familien Raaum, Schoubye, Erlandsen, Embretsen? Var det skinnalbumet med messingspenen som vekket begjær?

I skrivende øyeblikk, en måned etter innbruddet, er intet kommet til rette. Pass bedre på dine egne antikke familieklenodier enn hva jeg har gjort. Kjøp ikke varer som fallbys på det åpne marked. Noe bør komme tilbake til det gamle hus i Brevik.

Litteratur

Schilbred C. S.: "Rolf Albretsen", *NST*, bd. XXIX (1983–84), s. 182.

Seland, P.: "Cornelius S. Schilbred", *NST*, bd. XXX (1985–86), s. 113–114. ❀

Sannheten ligger trolig et sted midt i mellom disse ytterpunktene, selv om begge historikere har funnet eksempler på det de beskriver. I dette enorme spenningsfeltet ligger da også dine og mine husmannsforfedre. Vi kan ikke stole på generelle beskrivelser av levkår og arbeidsoppgaver, det vil være et mirakel om det skulle passe riktig inn på akkurat den anen du vil beskrive. Dessverre er kildematerialet dårligere for husmannen enn for bonden, men det er slett ingen unnskyldning for ikke å grave seg tilstrekkelig ned i materialet til at også husmannen kan få en rimelig riktig beskrivelse.

Og viktigst av alt. Når du skriver slektshistorie, er husmannen like berettiget sin plass som bonden, embetsmannen eller adelsmannen er det. Selvsagt vil noen av våre forfedre stå i en særstilling, vi har alle våre favorittpersonligheter og favoritt historier å trekke frem. Men bildet blir aldri komplett eller riktig dersom forestillingen skal være at noen var mindre fine enn andre. Mindre rike, ja vel, men de er nå tross alt mine.

Lykke til med jakten på dine! ❀